ԾՈՎԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՈՒԴՈՒՐԻ-ԷԹԻՈՒՆԻ ԵՐԿՐԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
AND ETHNOGRAPHY NAS RA

EREBUNI

COTSEN INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY AT UCLA

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
"EREBUNI" HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL MUSEUM-RESERVE OF YEREVAN MUNICIPALITY
COTSEN INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, UNIVERSITY OF CALIFORNIA, LOS ANGELES

ARMENIA MARITIMA

ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF THE LAND UDURI-ETIUNI

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВЕДНИК «ЭРЕБУНИ» МЭРИИ ЕРЕВАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМЕНИ КОТСЕНА, КАЛИФОРНИЙСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ, ЛОС-АНДЖЕЛЕС

АРМЕНИЯ МАРИТИМА

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ СТРАНЫ УДУРИ-ЭТИУНИ

PUBLISHING HOUSE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
YEREVAN 2022

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ЕРЕВАН 2022

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆԻ «ԷՐԵԲՈՒՆԻ» ՊԱՏՄԱՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆ
ՔՈԹՍԵՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ, ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ, ԼՈՍ ԱՆՋԵԼԵՍ

ԾՈՎԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՈՒԴՈՒՐԻ-ԷԹԻՈՒՆԻ ԵՐԿՐԻ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2022

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ու «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի գիտական խորհուրդների որոշմամբ

Հատորի խմբագիրներ՝ *Միքայել Բադալյան*
Քրիստինե Մարտիրոսյան-Օլշանսկի
Արսեն Բոբոխյան

ՀՏԴ 902(082)
ԳՄԴ 63.4զ43
Ու 229

Ու 229 **Ծովային Հայաստան. Ուղուրի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգությունը** / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, Կալիֆորնիայի համալսարանի Քոթսենի անվան հնագիտության ինստիտուտ: Խմբ.՝ Մ. Բադալյան, Ք. Մարտիրոսյան-Օլշանսկի, Ա. Բոբոխյան, – Եր.: ՀԱԻ հրատ., 2022. – 484 էջ:

Սևանա լճի ավազանը հարուստ է հնագիտական հուշարձաններով՝ բնակավայրերով, ամրոցներով, դամբարաններով, ժայռապատկերներով, վիշապ կոթողներով, վիմագիր արձանագրություններով: Դրանց հետազոտությունն սկսվել է դեռևս XIX դ., իսկ պեղումներ իրականացվում են XX դ. սկզբից: Հետազոտությունները ցույց են տալիս տարածաշրջանի խաղացած կարևորագույն դերը Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային զարգացումներում: Սույն ժողովածուն նվիրված է այդ աշխատանքների ամփոփմանը և ներկայացնում է համանուն ցուցահանդեսի ու գիտաժողովի նյութերը: Հատորը նախատեսված է ինչպես նեղ մասնագիտական, այնպես էլ մշակույթով և արվեստով հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար: Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի, Կալիֆորնիայի համալսարանի Քոթսենի անվան հնագիտության ինստիտուտի և ՀՀ գիտության կոմիտեի 21AG-6A080 թեմայի ֆինանսական աջակցությամբ:

Կազմին պատկերված են Գաբրիել Գյուրջյանի «Սևան» (1979 թ.) և «Միջնադարյան ամրոցի ավերակները» (1958 թ.) գեղանկարները, © Հայաստանի ազգային պատկերասրահ:

ՀՏԴ 902(082)
ԳՄԴ 63.4զ43

ISBN 978-9939-886-05-3

© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2022
© «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, 2022
© Քոթսենի անվան հնագիտության ինստիտուտ, 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ

Պավել Ավետիսյան
Ողջույնի խոսք 7

Միքայել Բադալյան, Արսեն Բոբոխյան
«Ուդուրի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգությունը».
մշակութային երկխոսության նորաստեղծ հարթակը 8

Կարեն Բայրամյան
Հուշեր Աշխարհբեկ Քալանթարի մասին 12

Վահագն Գուրզադյան
Աշխարհբեկ Քալանթարից մինչև Հին աշխարհի ժամանակագրություն 26

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Կարեն Բայրամյան
Աշխարհբեկ Քալանթարից մինչև մեր օրերը. Գեղարքունիքի մարզի
պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության և հանրահռչակման խնդիրները 30

Արման Նալբանդյան, Արաքսի Մեժինյան, Ավետիս Գրիգորյան
«Երկիր և մշակույթ» կազմակերպության հուշարձանապահպան գործունեությունը
Գեղարքունիքում և համագործակցությունը թանգարանների հետ 42

Արա Ավագյան, Միքայել Բադալյան, Ռուբեն Հարությունյան, Արմեն Ասատրյան,
Լիլիթ Սահակյան, Թաթուլ Աթալյան, Սեդա Ավագյան
Հնագիտական և պատմաճարտարապետական հուշարձանների կարևորությունը
Սևանա լճի ավազանի արևմտյան հատվածի երկրաբանական երևույթների
քանակական գնահատականներում 50

Մկրտիչ Զարդարյան, Նորա Ենգիբարյան, Համլետ Սարգսյան
Գեղարքունիքի պատմական ուղիները Հայկական լեռնաշխարհի հաղորդակցման համակարգում 61

Арам Геворкян
Рудная база Удури-Этиуни 71

Արշավիր Հովհաննիսյան, Արսեն Բոբոխյան, Դմիտրի Առաքելյան,
Ավետիս Գրիգորյան, Մարիաննա Հարությունյան, Վարդուհի Միրաղեղյան
Արտանիշ թերակղզու հնագիտական թաղված օբյեկտների երկրաքիմիական մեթոդներով
հայտնաբերման և գնահատման աշխատանքների նախնական արդյունքները 78

Нина Манасерян
Ископаемая фауна бассейна озера Севан 90

Սիմոն Հմայակյան, Ռաֆաելե Բիշիոնե
Հայ-իտալական երթուղային արշավախմբի գործունեությունը Սևանա լճի ավազանում
և Ուդուրի-Էթիունի իշխանությունների միությունը 98

Հայկ Ավետիսյան, Արփակ Գնունի, Արսեն Բոբոխյան,
Գագիկ Սարգսյան, Լևոն Մկրտչյան, Հենրիկ Դանիելյան
Հայացք բարձր լեռներից. հնագիտական հետազոտություններ
Գեղարքունիք-Արցախ սահմանային գոտում 108

Արսեն Բոբոխյան, Ռենե Կունցե, Խաչատուր Մելիքսեթյան, Մարիամ Ամիրյան, Հենրիկ Դանիելյան,
Հարություն Վանյան, Համլետ Սիմոնյան, Ավետիս Գրիգորյան, Ռոման Հովսեփյան
Սոթքի տարածաշրջանի բնակեցման հիմնական փուլերը 125

Կարեն Թոխաթյան, Կարեն Բայրամյան, Արսեն Բոբոխյան
Աշխարհբեկ Քալանթարը Արագածի ժայռապատկերների հետազոտման ակունքներում 136

Անժելա Թադևոսյան
Գեղամա լեռների ժայռապատկերներն ըստ Ռաֆիկ Թորոսյանի լուսանկարչական արխիվի 150

Արսեն Բոբոխյան
Արտանիշի վիշապաքարերը 162

Լևոն Պետրոսյան
Լճաշենի նյութական մշակույթի վաղագույն փուլերի շուրջ 181

Կարեն Ծերեթյան, Նինա Մանասերյան, Լևոն Մկրտչյան,
Հովհաննես Սանամյան, Հակոբ Սիմոնյան
Լճաշենի կենտրոնական միջնաբերդի պեղումների հիմնական արդյունքները 185

Արմինե Զոհրաբյան
Ֆալիկ կոթողների իմաստաբանական և սոցիալական գործառույթներն ըստ լճաշենյան օրինակի 202

Հովհաննես Սանամյան
Սևանի ավազանի ամրաշինության առանձնահատկությունները 214

Հենրիկ Դանիելյան
Արեգունու և Սևանի լեռնաշղթաների արևելյան ու արևմտյան լանջերի
բրոնզ-երկաթեդարյան ամրաշինական համակարգը 224

Լյուբա Կիրակոսյան
Սևանի ավազանի բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանների կառուցվածքն ու շինարվեստը 238

Ինեսա Հովսեփյան, Մարգար Հմայակյան
Դամբարանային նյութեր Խաչեր հնավայրից 246

Սոնա Մանուկյան
Սևանի ավազանի բրոնզե գոտիների տեսականին և հնագիտական միջավայրը 254

Երվանդ Գրեկյան
Էթիունին և էթիունցիները նորասորեստանյան սեպագիր սկզբնաղբյուրներում 264

Արմեն Պետրոսյան
Ուդուրի-Էթիունի երկիրը և հնդեվրոպական օձ-վիշապը 273

Աշոտ Փիլիպոսյան
Կրկին KURÚelikuḫi–KURÚelikuni երկրի մասին 279

Ռուզան Մկրտչյան, Աշոտ Փիլիպոսյան, Հասմիկ Սիմոնյան
Ուդուրի-Էթիունի համադաշնության Վելիքուխի, Արքուքինի, Թուլիխու երկրների
բնակչության մարդաբանությունը 294

Roberto Dan, Artur Petrosyan, Priscilla Vitolo, Boris Gasparyan
From the Ararat depression to Lake Sevan. An analysis of Urartian military roads
in the territory of modern-day Armenia (Late 9th to mid 8th centuries BC) 302

Roberto Dan, Boris Gasparyan, Artur Petrosyan, Priscilla Vitolo, Soseh Aghaian
Recent investigations of rock-cut structures in Armenia 316

Նորա Ենգիբարյան
Ուրարտական իրեր Սևանի ավազանի հուշարձաններից 329

Միքայել Բադալյան, Արթուր Միքայելյան, Արման Եղիազարյան, Հայկ Կյուրեղյան, Ռոման Հովսեփյան, Հասմիկ Սիմոնյան, Սամվել Նահապետյան
Օձաբերդի 2017–2019 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները 345

Գարեգին Թումանյան
Մթնաձոր ամրոց-բնակատեղիի աղեղնաձև պատով շինությունը 361

Ինեսա Կարապետյան
Կարճաղբյուրի բնակավայրի հետազոտությունը 370

Արմինե Գաբրիելյան
Սևանի ավազանի մի քանի նորահայտ կնիքների վերաբերյալ 383

Асмик Маркарян
Золотой медальон из Гавара с изображением Исиды–Деметры и Гора–Гарпократа 393

Սուսաննա Աղամյան
Ծովազարդ Գեղարքունի գավառի վիմագրագիտական ժառանգության ուսումնասիրության սկզբնավորումը 401

Հակոբ Սիմոնյան, Հովհաննես Սանամյան
Իլիկավանքի եկեղեցին և բերդշենը 406

Ավետիս Գրիգորյան, Լևոն Մկրտչյան, Հենրիկ Դանիելյան
Արտանիշ թերակղզու և շրջակայքի հնագիտական հուշարձանները. ճշգրտումներ արխիվային տվյալների և նոր հետախուզական աշխատանքների լույսի ներքո 418

Ավետիս Գրիգորյան, Արսեն Հարությունյան, Արտակ Հախվերդյան, Արշավիր Հովհաննիսյան, Մարիաննա Հարությունյան, Հայկ Դավթյան, Արսեն Բոբոխյան
Սրբազան տարածքի կերպափոխումը Գիլլի լճի ավազանում. վիշապից դեպի Սպիտակավոր 432

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Կարեն Բայրամյան
Աշխարհիբեկ Քալանթար. մի հնավայրի փրկության պատմություն 450

Հարություն Խուդանյան
Հայ-վրացական գիտական կապերի պատմությունից. Ա. Քալանթարի նորահայտ նամակը Լ. Մուսխելիշվիլու անձնական ֆոնդից 457

Միքայել Բադալյան, Արսեն Բոբոխյան
Գրիգոր Ղափանցյանի նորահայտ նամակը և «Նոր հայագիտության» տեսլականը 460

Արսեն Բոբոխյան
Գրիգոր Ղափանցյանի պետերբուրգյան մի գրությունը 465

Բենիկ Վարդանյան
Հարություն Մնացականյան. նյութեր հնագիտական և հուշարձանապահպանական գործունեության վերաբերյալ 468

Անի Պետրոսյան
Վահան Տերյանի «Արևելյան Եվրոպայի հնագույն բնակիչները» ուսումնասիրությունը 475

ԾՈՎԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՈՒՐԴՈՒՐԻ-ԷԹԻՈՒՆԻ ԵՐԿՐԻ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեզվական խմբագիրներ՝
Անժելա Ամիրխանյան (հայերեն)
Ինեսա Հովսեփյան (ռուսերեն)
Անի Պետրոսյան (անգլերեն)

Ձևավորումը և էջադրումը՝
Արթուր Հարությունյանի

Տպագրությունը՝

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ
ՏՊԱԳՐԱՏՈՒՆ - ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
www.veprint.am